

מרים סמואל

נזיפות ועונשים בתקופת המשנה והתלמוד

מבוא

דברי משה לכל ישראל בפתחת ספר דברים, היו בעצם תוכחה מוסווית. רש"י ע"פ המדרש מפרש שמשם הזכיר את חטאייהם ברמז מפני כבודם של ישראל¹. מכאן צריך כל מורה ללמוד, שאם ניתן להוכיח תלמיד בעדינות וברמז - אין להוכיחו בדברים קשים ואין להכלימו ולפרש חטאו². מותר להעניש רק בידעה ברורה שהתלמיד חטא. אין להעניש בשום פנים ואופן עקב חשדות בלבד. במקרה של ספק וחשד כלפי תלמיד בודד, צריך המחנך לדבר דברי מוסר הנוגעים באופן כללי בעניין, דברים שיקרבו לתורה וירחיקו מן המעשים שיש חשד שנעשו. וכשמחליט המחנך להעניש, יעניש רק מתוך ישוב הדעת ולעולם לא מתוך כעס ורוגז³.

יש שענישו בחומרה מרובה לפי גודל ה"עבירה" ויש שעברו לסדר היום על "עבירות" גדולות יותר.

ישנם תלמידים שאופיים מחייב הנהגה תקיפה. אולם לרוב יש לנהוג ברכות, ואז יכיר התלמיד שרוצים בטובתו. החכמים לא שללו עונש פיזי לחלוטין, ואמנם לפעמים השתמשו בסמכותם לענוש באופן פיזי.

היו מלמדים שלעתים לא שיחררו את התלמידים בזמן הקבוע, גם כעונש. יש לזכור שמה שטוב וכשר בעיני המורה - צריך להיות כזה גם בעיני התלמיד.

בשעה שישב תלמיד לפני רבו, כל התנהגות בלתי מנומסת ואפילו ללא כוונה להעליב או להזיק - הייתה נחשבת על פי רוב למעשה שאין להצדיקו בשום צורה. ישנן אמירות שונות הבאות ללמד על חוסר שביעות רצון או כעס. לדוגמא "איכסיף" [=התבייש, נבוך] או "איקפיד" [=הקפיד, כעס] או "נתן עיניו ב..." [=הביט בו בכעס] או אי ענייה על שאלות וכד', ומצויים מקרים, לא מעטים, שהיו גם מבליגים על התנהגות מסויימת כשהייתה סיבה שהצדיקה זאת.

1. דברים א, א.

2. הרב מי פיינשטיין, דרכי משה, דברים ק"מ ועל פי מי בינפלד "משנתו החינוכית של ר' משה פיינשטיין בשדה חמד, תשנ"ט גלי 4, עמ' 31.

3. אגרות משה, יו"ד ב', ק"ג קע"ו.

על רב מסופר שפעם סעד אצל ר' יהודה הנשיא, וכשציווה עליו רבי לרחוץ את ידיו - הוא רעד מפחד, "שמא ראה ידי מלוכלכות, או שמא הארכתני באכילה יותר מדי"⁴.

אמירות של חכמים נתפרשו לעתים ככעס על תלמידים, אף על פי שלא ממש כעס הרב על תלמידיו. למשל, רב אסי ביקש רשות מר' יוחנן לצאת לחו"ל. ר' יוחנן לא הסכים לתת לו אישור לכך. כשבא רב אסי בפעם השנייה ושאל מרבי יוחנן ליתן לו רשות, בירכו ר' יוחנן, אך בצורה כזו, שרב אסי חשב שהוא כועס עליו. הוא בירר זאת עם רבו, ר' אלעזר, שאמר לו שאילו היה ר' יוחנן כועס לא היה מברכו⁵.

תוכחות, נזיפות והקפדות

על אף שנאמר "לא הקפדן מלמד"⁶, היו סוגים שונים של תוכחות. מהערה על מעשה בצורה רכה ורומזת, ועד "עקיפה" כואבת. רוב התוכחות נועדו להעמיד את הטועה על טעותו. ככלל, התוכחה באה כשאלה רומזת, לא בוטה, אך ברור לטועה שהשואל והמוכיח יודע על טעותו.

מצאנו בירושלמי על מסכת תענית שתיקנו את רבי כאשר טעה בציטוט פסוק, והוא כעס על ה"מתקן". הוא לא ראה בשגיאה מסוג זה, סיבה מספקת להצביע עליה ברבים - מה שבוודאי לא היה עושה אילו היה טועה בהלכה⁷.

ר' עקיבא "הצטיין" בתוכחות רכות ורומזות, ונתן לטועה להבין את טעותו בעצמו, ללא צורך שיפגעו בו בדברים בוטים יותר. למשל, אמר ר' עקיבא לבנימין גר מצרי "טעית"⁸. וכן בדק ר' עקיבא את תלמידיו בשעת סעודה אם יש בהם דרך ארץ. תלמיד שלא נהג בצורה מנומסת, עקצו ר' עקיבא⁹.

ר' עקיבא "העיו" לשאול את ר' אליעזר רבו: "רבי, שמא מינות בא לידך והנאך, ועליו נתפסת?" ונזכר במעשיו ר' אליעזר¹⁰.

ר' יוחנן הקפיד על כי איסי כינה את רב "אבא אריכא"¹¹ וכן מצאנו שרב ששת הקפיד על רב אידי שמסר שמועות ששמע ממנו אך לא ציין זאת¹².

4. ברכות מג, ע"א ברש"י.

5. קידושין לא, ע"ב.

6. אבות פ"ה, מ"ה.

7. ירושי תענית פ"ד, ה"ב.

8. תוס' יבמות עו, ע"ב.

9. דרך ארץ רבה פ"ה, ה"ב.

10. ע"ז יז, ע"א.

11. חולין קלז, ע"ב "אבא" היה שמו הפרטי של רב, ו"אריכא" מפני שהיה אדם גבוה כמוחד.

12. בכורות לא, ע"ב.

אמירות וכינויים פוגעים

לפעמים, על התנהגות שאינה הולמת שנשתרשה בין תלמידי חכמים - אמרו אמירות מחמירות במיוחד, כדי לעקור נוהג פסול זה. יש שכינו בכינוי מלגלג על פגם כלשהו. לעתים, יש שרמזו לנפגע - אל תשים לב לפוגע או שאמרו לו: "איני שומע לך". היו אמירות שפגעו באופן כללי, או פסוקים מיוחדים במי שאינו מתנהג כהלכה, והרמז היה מובן, בדרך כלל, כמו "לא תהא כזאת בישראל" או (בתרגום מארמית) "מי קורא לך בחוץ", הכל לפי חומרת המעשה.

חלק נכבד של התייחסויות מסוג זה מצוי במרקם היחסים הרצוי שבין התלמיד לרבו. לדוגמא, במסכת סנהדרין, נמצא קובץ של כינויים על תלמיד שאינו מתנהג כשורה כלפי רבותיו:

"כל החולק על רבו כחולק על השכינה... כל העושה מריבה עם רבו כעושה עם השכינה... כל המתרעם על רבו כאילו מתרעם על השכינה... כל המהרהר על רבו כאילו מהרהר אחר השכינה..."¹³.

"אמר רבי יוחנן: כל המורה הלכה בפני רבו - ראוי להכישו נחש"; "אמר ר' חנינא: כל המורה הלכה בפני רבו נקרא חוטא..."¹⁴.

"ד' אליעזר אומר: המתפלל אחורי רבו [=יהרא הוא - רש"י] והנותן שלום לרבו [=כשאר כל אדם, שלום עליך, ולא אמר לו שלום עליך רבי]... גורם לשכינה שתסתלק מישראל..."^{14א}.

תלמיד שלא הגיע להוראה ובכל זאת מורה - נקרא "מבלה עולם" וכן נאמר עליו הפסוק "כי רבים חללים הפילה..."¹⁵.

אסור לקרוא לרבו בשמו, ומי שעושה זאת נקרא אפיקורס¹⁶.

המהלך לימין רבו, הרי זה בור, המהלך אחורי רבו הרי זה מגסי הרוח¹⁷.

תלמיד המסרב לקום מפני רבו, מתחו עליו בקורת חריפה ביותר, כי ראו בזה כפיות טובה וזלזול בכבוד הרב. אמר ר' אלעזר: "כל תלמיד חכם שאינו עומד בפני רבו - נקרא רשע ואינו מאריך ימים ותלמודו משתכח..."¹⁸.

ועוד על אמירות ותוכחות המכילות לעתים אף כינויים. לדוגמא: רבי אמר לבר פיקא: "בר פיקא עומד בשטותו..."¹⁹. רמי בר שמואל למד עם רב יצחק בריה דרב יהודה ועם רבה בנו של רב הונא²⁰... אמר לרב נחמן: "אם כן, נמצאת מכשילן לעתיד

13. סנהדרין קי, ע"א.

14. עירובין סג, ע"א.

14א. ברכות כז, ע"ב.

15. סוטה כב, ע"א.

16. סנהדרין ק, ע"א.

17. יומא לו, ע"א.

18. קידושין לג, ע"ב.

19. ירוש' נזיר פ"ט, ה"ב.

20. נידה צז, ע"א.

לבוא...²¹ ר' יוסי בן דורמסקית אמר לר' יהודה תלמידו של ר' עקיבא: "עד מתי אתה מעוות עלינו את הכתובים?"²² כשבא רבן גמליאל לפייס את ר' יהושע, אמר לו ר' יהושע: "אוי לו לדור שאתה פרנסו..."²³

רב נחמן בר גוריא לא השיב נכונה על שאלות ואמרו לו: "רבך קטיל קני באגמא היה?" (לפי רש"י: חותך קנים מן האגם היה, ולא היה ולא ידע לפרש משנה!)²⁴

רבא קרא למר יהודה - "קנטרן פלגא" [=קנטרן הרגיל לחלוק על חברו]²⁵ וכינה פסק הלכה של תלמידו, רב שימי מנהרדעא - "הא בורכא" (ופירש רש"י: "דבר הבדוי מן הלב...")²⁶. ר' זירא אמר על בנימין בר יפת שאינו מדקדק בשמועותיו²⁷

רב יהודה כעס על תלמידי ר' מאיר: "מפני שקנתרנין הן ולא ללמוד תורה הן באין אלא לקפחני בהלכות..."²⁸

ר' יוחנן בר נפחא אמר לאותו תלמיד שליגלג עליו: "ריקא, מלגלג אתה על דברי חכמים?"²⁹ ר' יוחנן בן תורתא אמר לר' עקיבא: "עקיבא, יעלו עשבים בלחיך ועדיין בן דוד לא בא..."³⁰

בר פפרא כעס על שני תלמידיו ואמר להם: "אם חכמה אין כאן, זקנה אין כאן!"³¹

ויש אמירות קשות שלעתים היו מכילות קללה. לדוגמא: ר' יונתן בן אלעזר אמר: "תיפח רוחם של מחשבי קיצים..."³² ר' שמעון בן חלפתא כעס על התנהגות אלימה של בריונים וקילל את אביהם שביתם יתמוטט ויפול, כעונש על מעשיהם³³

אביי שמע שר' אלעזר ביטל ציווי לעמוד לפני חכמים וקילל על זה³⁴, רב קילל את שמואל ולא נתקיימו לו בנים³⁵.

ענישה עצמית

יש והחכם היה מעניש את עצמו, כשהסתבר לו שחטא או שנהג שלא כשורה. לעתים העונש העצמי התבטא בקבלת תענית. לעתים בפרישה מבית המדרש או מההוראה, או באמירה הפוגעת בו עצמו ומשפילתו וכיוצ"ב. לדוגמא:

21. כתובות צז, ע"א.
22. ילקוט שמעוני דברים תשצ"ב.
23. ברכות כח, ע"א.
24. שבת צה, ע"א.
25. קידושין נח, ע"א.
26. שבועות יב, ע"ב.
27. ברכות לח, ע"ב.
28. נזיר מט, ע"ב.
29. ב"ב עה, ע"א.
30. ירושי תענית פ"ד, ה"ה.
31. ברכות לט, ע"א.
32. סנהדרין צז, ע"ב.
33. קה"ר ג, ב'.
34. קידושין לג, ע"ב.
35. שבת קה, ע"ב.

קרה, וחכם איחר לבית המדרש הוא היה נשאר בחוץ ולא נכנס³⁶. יהודה בן תורתאי (מחכמי איי בתקופת הזוגות) פרש עם בנו והלך וישב בדרום משום שחלק על דברי חכמים בעניין קרבן חגיגה³⁷.

עני שביקש מנחום איש גימזו אוכל. התעכב מעט נחום והשתהה קמעא עד שמסר לו אוכל, אך העני נפל ומת. קילל נחום איש גימזו את עצמו שיהא סומא בעיניו ויקטעו ידיו ורגליו וכל גופו יהיה מצורע, כעונש על שלא מיהר ליתן מזון לעני. שכב ר' נחום במיטה בבית רעוע ורגלי מיטתו היו מונחות בספלי מים, כדי שלא יעלו נמלים עליו. אמרו לו תלמידיו: "אוי לנו שראינוך בכך!" אמר להם: "אוי לי, אם לא ראיתוני בכך"³⁸.

רשב"י התבטא פעם בצורה מבדחת על רבו ר' עקיבא - והצטער על דברים אלה עד ש"השחירו שיניו מפני תעניותיו"³⁹.

פעם התבטא רב פפא על תלמיד חכם שלא בדרך מכובדת, ועל כן גזר על עצמו תענית⁴⁰, בגלל חילופי דברים חריפים עם רב הונא צם רב חסדא ארבעים תעניות⁴¹! לרב הונא נהפכו רצועות התפילין והוא צם 40 תעניות בשל כך⁴². ר' יהושע בן לוי היה רגיל לגילוי אליהו ובגלל שהשפיע על עולא בן קושב להסגיר את עצמו - לא נגלה אליו אליהו יותר. ריב"ל צם תעניות רבות עד ששוב נגלה אליו אליהו. גער בו אליהו: "כסבור אתה שאני נגלה למסורות?"⁴³.

ר' שמעון בר רבי ובר קפרא היו יושבים ושוניס. לא הבינו הלכה אחת. אמר ר' שמעון "דבר זה צריך לרבי". אמר לו בר קפרא לר' שמעון: "ומה רבי אומר בדבר זה?" (=פירש"י: "אין רבי בעולם היודע דבר זה"). אמר לאביו והקפיד. כאשר בא בר קפרא להיראות לפני רבי - אמר לו: "בר קפרא, לא היכרתך מעולם!" (פירש"י: רמו לו שאינו רוצה לראותו). ידע בר קפרא שרבי כועס עליו "ונהג נזיפות בעצמו שלושים יום"⁴⁴.

רבי זוטרא בר טוביה חש שרב יהודה נפגע מדבריו ועל כן נהג בעצמו "נזיפות ליום אחד"⁴⁵. רב שמי בר אשי קיבל על עצמו שתיקותא⁴⁶. ר' שמעון בן אלעזר העליב איש אחד. כיוון שהבין שחטא - ירד מן החמור וביקש ממנו מחילה פעמים רבות והשפיל את עצמו מאוד⁴⁷.

36. שיהשיר א', כ.

37. פסחים ע, ע"ב.

38. תענית כא, ע"א, ירושי שקלים פ"ה, ה"ד.

39. נזיר נב, ע"ב.

40. סנהדרין ק, ע"א.

41. בי"מ לג, ע"א.

42. מו"ק כה, ע"א.

43. ירושי תרומות פ"ח, ה"ד.

44. מו"ק טז, ע"א.

45. מו"ק טז, ע"ב.

46. חגיגה ט"ו, ע"ב.

47. אדרי"ג פמ"א.

ר' יוחנן לא הצליח לתרץ את קושיותיו של רב כהנא תלמידו, הרגיש עצמו כתלמיד ושמט את הכרים והכסתות מתחתיו עד שישב על גבי הקרקע⁴⁸. רב שימי בר אשי נהג לשאול הרבה מרב פפא. פעם שמע את רב פפא מתפלל שהי יצילנו מבושות שאלותיו של רב שימי, מיד גזר על עצמו שתיקה⁴⁹.

עונשים חינוכיים

על פי רוב שימשו האמירות והתוכחות ואף העונשים כשבת מוסר ללימוד לקח כדי שהטועה יבין את טעותו ויסיק מסקנה מעשית כיצד להימנע מלחזור עליה. לדוגמא:

ר' יעקב בריה דר' אחיה בר יעקב [= אמורא בבלי בדור החמישי] אביו שלחו ללמוד לפני אביו. כשחזר, לא השביעו ידיעותיו את רצון אביו והלך אביו ללמוד במקומו אצל אביו⁵⁰.

רב מנשיא בר תחליפא לא רצה לצרף לזימון את רמי בר חמא, משום שלא שימש תלמידי חכמים⁵¹.

רבן גמליאל ציווה על ר' יהושע לבוא לפניו במקלו ובתרמילו ובמנעלים וארנקו בידו, ביום הכיפורים שחל להיות בחשבוננו...⁵².

קרה שחכם הגיב בצורה לא הולמת תוך כדי דיון תלמודי בסוגיא כלשהי או שבעקבות דבריו הייתה הפרעה במהלך התקין של השיעור. הוא נתבקש לעזוב ולצאת מבית המדרש. לדוגמא:

ר' ירמיה הוצא מבית המדרש לאחר ששאל שאלה שנראתה כפקפוק בדברי חכמים (=פירשיי: לפי שהיה מטריח על החכמים בשאלות, והריטבי"א גורס ששאלתו נראתה כולזול בשיעורים שקבעו החכמים)⁵³. רב אליקים נשלח לסגור את הדלת בפני רב הונא בריה דרב נחמן שלא יקפחנו בהלכות על דברי מחלוקתם⁵⁴. את רבי אליעזר בן הורקנוס ניידו כי לא רצה לקבל את דעת חבריו⁵⁵. רבי נתן בר אסיה הלך מבי רב לפומבדיתא ביום טוב שני של עצרת ונידה אותו רב יוסף⁵⁶. שוחט העז פנים כנגד טובי בר רב מתנה ונידוהו אביו ורבא⁵⁷. רב הונא בר חייא לאחר ששמעו חכמים שנעשה גבאי המלך - פירשו ממנו חלק מהחכמים⁵⁸.

48. ב"ק ק"ו, ע"א.

49. נידה ל"ג, ע"ב.

50. קידושין כ"ט, ע"ב.

51. ברכות מז, ע"ב.

52. ר"ה כ"ה, ע"א.

53. בבא בתרא כ"ג, ע"ב.

54. ע"ז נח, ע"א ברשיי.

55. ב"מ נט, ע"א-ב.

56. פסחים נ"ב, ע"א.

57. מ"ק טו, ע"א.

58. בכורות לא, ע"א.

את עקביא בן מהללאל שהיה חכם וטהור וירא חטא - נידו⁵⁹.
 רב הונא מדסקרתא הקשה לפני רבא על דברי לוי, ורבא ענה לו, כי אילו לוי היה
 שם, היה מנדה אותו על שחשד שלכך התכוון בדבריו⁶⁰.
 את רב כהנא העבירו מספסל לספסל עד לשורה האחרונה, כי חשבו שאינו חכם
 מספיק⁶¹. רבי מנא, רבו של רב תנחום בר ירמיה, אסר עליו להורות בעיר חפר⁶².
 מורה אחד התרשל במילוי תפקידו עם התלמידים, ופוטר ממשרתו עיי רב אחא⁶³.
 רב ביקש מרבן גמליאל בן רבי לתת לו רשות להורות במומי בכורות ולא נתן לו⁶⁴.

מסקנות ולקחים

אין באפשרותנו לסכם כל מה שנאמר במקורותינו במסגרת נושאנו. לא הבאנו כאן
 אלא טיפה מים (ועוד נשוב לנושא חשוב זה בהזדמנות אחרת) אך נוכל להעלות
 מספר מסקנות ולקחים.
 החינוך אינו אמצעי אלא מטרה ראשונה במעלה, הנוגעת לעצם התכלית של
 קיומו של האדם.
 אין ערך לחינוך בכפייה, משום שאין בו תיקון אמיתי, אלא בבניית הרצון הפנימי
 של האדם מתוך עצמו. את זה ניסו החכמים לעשות בתגובותיהם השונות לפי חומרת
 המעשים שנעשו (וכאן לא הובאו כל סוגי התגובות).
 לעולם אין למחנך לומר, שהדור נחות או שהתלמידים אינם ראויים. עליו להגדיר
 את המדרגה בה נמצאים התלמידים ולהתחיל להעלותם מעלה מעלה ומדרגה אחר
 מדרגה.
 על התלמיד לחוש שהמחנך רוצה בטובתו, עוזר לו ואינו מטיל עליו אימה או
 חובות שלא יוכל לעמוד בהם.
 דוגמא אישית, עידוד התלמיד בשיטות שונות ומגוונות והבאת התלמיד לבטוח
 בכוחותיו הפנימיים, זהו התפריט הבדוק להצלחת הדרך החינוכית. הרחקת התלמיד
 ממסגרת הלימודים צריכה שיקול דעת מדוקדק כדיני נפשות. הדוגמא האישית היא
 אחת הדרגות הגבוהות בחינוך על פי גדולי ישראל. ללא דוגמא אישית - כמעט ואין
 חינוך. אם המורה אינו מתנהג כפי שדורש מאחרים, לא יתקבלו דבריו על לב
 השומעים. המחנך אינו יכול לצוות מה שהוא עצמו אינו עושה, אחרת, הדבר לא
 יתקבל על ידי האחרים. כל מורה ומחנך חייב לזכור שאין לך אדם שאין לו תקוה!

59. עדויות פ"ה, מ"ו.

60. בי"מ מ, ע"א.

61. ב"ק ק"ז, ע"א.

62. ירושי גיטין פ"א, ה"ב.

63. גיטין לו, ע"א.

64. ירושי חגיגה פ"א, ה"ח.